

Hahner Péter

Alkotmányozás az Egyesült Államokban és Franciaországban a 18. század végén

A 18. század végén az észak-amerikai brit gyarmatokon és Franciaországban is lezajlott egy meglehetősen összetett eseménysor, amelyet az utókor forradalom néven emleget. Két év eltéréssel mindkét országban összeült egy választott gyűlés, amely hozzálátott az ország új alkotmányának kidolgozásához: Amerikában 1787-ben az Alkotmányozó Konvenció, Franciaországban pedig 1789-ben az Alkotmányozó Nemzetgyűlés. Mindkét testületben a felvilágosodás kultúráján nevelkedett társadalmi elit játszotta a vezető szerepet, s még foglalkozásukat tekintve sem különböztek egymástól: a többséget mindkét gyűlésben a földbirtokosok és a jogi végzettségű személyiségek alkották. Egyik gyűlés sem kapott társadalmi felhatalmazást az új alkotmány elkészítésére. A francia Alkotmányozó Nemzetgyűlést eredetileg rendi gyűlésként hívták össze, az államadósság felszámolásának céljából, a franciák pedig csak reformokat vártak tőle, nem a régi rend teljes felszámolását. Az amerikai Alkotmányozó Konvenciót azzal a céllal hívták össze, hogy felülvizsgálja a korábbi alkotmányt, a Konföderáció Cikkelyeit. Vagyis mindkét gyűlés forradalmi lépésre szánta el magát, amikor úgy határozott, hogy egészen új alkotmányt készít hazája számára.

Ennyit a hasonlóságokról. Ami viszont az alkotmányozó munka sikerét illeti, aligha lehet nagyobb különbséget elképzelni: az amerikai alkotmány (huszonhét kiegészítéssel ellátva) mindmáig érvényben van, a francia viszont egy évig sem „működött”, és (ha az életbe nem léptetettek is beleszámítjuk) napjainkig tizennégy másik alkotmányt készítettek.

Ha az eltérő siker okait vizsgáljuk, először azt kell figyelembe vennünk, hogy egészen más társadalmi és politikai körülmények között fogalmazták meg a két alkotmányt. Az amerikai társadalomban jóval szélesebb körökben volt szétosztva a tulajdon, mint a franciában. Aligha véletlen, hogy Thomas Jefferson nem sorolta fel a tulajdonhoz való jogot a Függetlenségi Nyilatkozatban az ember elidegeníthetetlen jogai között, a francia alkotmányozók viszont a szabadság után azonnal a tulajdont említették meg az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának

* Hahner Péter – történész, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Újkortörténeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense

második cikkelyében. A francia társadalom többsége a tulajdon nélküliek közé tartozott – az amerikai társadalom többsége a kistulajdonosok közé, ezért itt nem kellett különösebb védelemben részesíteni a tulajdont. Nyilvánvaló, hogy az utóbbi társadalom jóval stabilabb, s némileg könnyebb tartós alkotmányt készíteni számára, mint egy olyan társadalom számára, ahol a nincstelenségnek van többsége.

A mai amerikai alkotmányt a forradalmi háború kirobbanása után tizenkét évvel fogalmazták meg, egy elhúzódó háború után, amikor a társadalom többsége békére és nyugalomra vágyott, s ennek érdekében készen állt a kompromisszumokra. Az uralkodó elit pedig egy erős központi hatalom felállításával kívánta megszilárdítani a társadalmi rendet, s megnövelni az ország nemzetközi tekintélyét. A francia alkotmányon ezzel szemben a forradalom első hónapjaiban dolgozni kezdtek, mielőtt még véglegesen kialakultak volna a forradalmi átalakulás végső körvonalai. A politikai elit körében pedig kialakult egy sajátos szerepjáték: amikor az éppen hatalmon lévő csoport arra törekedett, hogy erős központi hatalmat hozzon létre, politikai ellenfelek úgy próbáltak a helyükre lépni, hogy a néptömegek mozgalmaira támaszkodva ellenforradalmi szándékokkal vádolták meg őket. Ez a gyakorlat pedig aligha kedvez a szilárd alkotmányos berendezkedésnek. Az Egyesült Államokban a politikai elit egy része (a Hamilton köré csoportosuló Föderalista Párt) nyíltan azt hangoztatta, hogy a kormánzatnak a nagy vagyonnal rendelkező tulajdonosok érdekeit kell figyelembe vennie. Igaz, a másik párt, a jeffersoni Republikánus Párt elutasította ezt a törekvést, de csak a negyedik elnökválasztáson sikerült irányításuk alá vonni a kormánzatot. Franciaországban viszont a politikai elit különböző csoportjai a forradalom első öt évében ideológiai és aktuálpolitikai okokból a néppel való összefogás fontosságát hangsúlyozták, s egyes agitátorok kifejezetten támadták a gazdagabb rétegeket.

Egészen más volt a két országban az alkotmányozók viszonya a régi rendhez, a forradalom előtti politikai állapotokhoz. Az Egyesült Államok tagállamai a forradalom során némileg demokratizált formában, de lényegileg megőrizték az angol politikai rendszert: a brit uralkodó hatalmát a kormányzó, az alsóház hatalmát az államok képviselőházai, a felsőház hatalmát pedig az állami szenátusok gyakorolták. Radikális újításokra, társadalmi felfordulásra, terrorra vagy diktatúrára nem került sor. A kinevezés gyakorlata háttérbe szorult, a választások jelentősége megnövekedett, a kormányzók hatalma csökkent, a képviselő testületeké megnövekedett. Az örökletes hatalom elve tabuvá vált, elterjedt a társadalmi felsőbbrendűség külső jegyeinek megvetése, az előkelő társadalmi helyzet nem vont maga után automatikusan jogot bizonyos közhivatalokra, a társadalmi felsőbbrendűség tehát nem alapulhatott többé a születésen, hanem kizárólag az egyéni érdemen. Vagyis a politikai forradalomnak természetesen voltak társadalmi következményei, ezek azonban nem voltak homlokegyenest ellenkezőek az Angliától örökölt politikai és társadalmi rendszer demokratikus tendenciáival, hanem inkább tovább erősítették ezeket.

Franciaországban azonban a forradalom gyökeresen új társadalmi rendet hozott létre, amelyről azt hangoztatták, hogy minden ízében különböznie kell a forradalom előtti rendtől. A régi társadalmi rendet a kiváltságok határozták meg – az újat a törvény előtti egyenlőség. A régi politikai rend az elvben abszolút királyi hatalmon alapult – az új viszont a választások útján kifejezett népszuverenitáson. Az Egyesült Államokban a forradalom utáni rend sok szempontból különbözött a forradalom előttitől, de nem forgatta fel olyannyira az emberek mindennapi életét, mint Franciaországban. Az amerikaiak úgy érezték, hogy a minden brit állampolgárt megillető szabadságjogokért harcolnak, s inkább megvédik a régi szabadságot, mint megalapozzák azt. A franciák azonban a múlttal való gyökeres szakítás tényét hangsúlyozták, s hamarosan megalkották a „régirend” fogalmát. Ahogy François Furet megfogalmazta, „[a] régi rend eszméje létfontosságú a francia forradalom számára. Annak ellenkezőjét fejezi ki, a rossz oldalt, annak tagadását: nem csak azt, ami megelőzte a forradalmat, de azt is, amit elutasított, a szakítást és az új korszak eljövételét.”¹ 1789. augusztus 4-e éjszakáján az Alkotmányozó Nemzetgyűlés néhány óra alatt felszámolta a földesúri rendszert, a testületi, városi, rendi és tartományi kiváltságokat, a hivatalvárlást, a papi tizedet – vagyis a régi társadalmi rend alapjait. Ezután gyökeresen átalakította a közigazgatási rendszert, az igazságügyet, az adóügyet, az egyházügyet és a pénzügyeket. A francia társadalom reformokat várt – és egy egészen új világot kapott. Az Amerikai Egyesült Államokban nem került sor ilyen gyökeres változásokra.

Az eltérő társadalmi és politikai körülmények miatt egészen másként gondolkodtak saját feladatukról a francia és az amerikai „alapító atyák”, az alkotmány megfogalmazói. Ezt két idézettel lehet a legjobban érzékeltetni. Az amerikai John Dickinson a következő tanácsot adta kollégáinak Philadelphiában: „Csak a tapasztalat vezéreljen bennünket! Az ész félrevezethet!”² A francia Armand Gaston Camus pedig kijelentette az egyházügyi viták során: „Minden bizonnyal megvan a hatalmunk a vallás megváltoztatására is. De nem fogjuk megcsinálni!”³ Az egyik gyűlésben tehát azt hangoztatták, hogy az ideális megoldások helyett optimális és pragmatikus célok elérésére törekednek, a múlt hagyományaira építve. A másikban pedig azt, hogy semmi sem korlátozhatja az alkotmányozók tevékenységét, akár új világot is alkothatnak a régi helyén.

James Madison így fogalmazott *A föderalista* címen összegyűjtött cikkek egyik híres fejezetében:

¹ François FURET – Mona OZUF: *Dictionnaire critique de la révolution française. Idées* (Paris: Flammarion 1992) 25.

² Idézi Richard B. MORRIS: *The Making of a Nation* (New York: Times Incorporated 1963) 130.

³ A jellegzetes kijelentést igen sokan idézik, többek közt Louis MADELIN: *La Révolution* (Paris: Hachette 1911) 146.; Henry DANIEL-ROPS: *L'église des révolutions. En face des nouveaux destins* (Paris: Fayard 1960) 23.; Jean-Christian PETITFILS: *Louis XVI* (Paris: Perrin 2005) 757. stb.

„Ha az emberek angyalok volnának, nem kellene kormányozni őket. S ha az embereket angyalok kormányoznák, a kormányzatot sem belülről, sem kívülről nem kellene ellenőrizni. Az olyan kormányzati rendszer kialakításában, amelyben emberek igazgatnak más embereket, a nagy nehézség a következő: először képessé kell tenni a kormányzatot arra, hogy irányítsa és ellenőrizze a kormányzottakat; másodsor rá kell kényszeríteni, hogy ellenőrizze saját magát.”⁴

Az 1787-es Alkotmányozó Konvenció egyik vezető személyiségénél tehát a hangsúly a hatalom önkorlátozásán van. Valószínűleg ezt az angol politikai hagyományok is elősegítették: Angliában viszonylag hamar kialakult a hatalom megosztása a király, a Lordok Háza és a Képviselőház között, s a 17. század forradalmi arról győzték meg a brit gondolkodókat, hogy ha bármelyik hatalom háttérbe szorítja a másik kettőt, annak az egész politikai nemzet látja a kárát. Aligha véletlen, hogy Locke közvetlenül a dicsőséges forradalom után fogalmazta meg a hatalmak szétválasztásának szükségességét.

Ezt az elvet egy nagy tiszteletben álló francia politikai gondolkodó, Montesquieu bárója finomította tovább – csak hogy az 1791-es alkotmány megfogalmazóira minden jel szerint nem az ő írásai, hanem a régi monarchia és a felvilágosodás más ideológiai öröksége gyakorolt meghatározó hatást. Egyrészt az abszolút monarchia alapelve, mely szerint minden szuverenitás forrása a király – s 1789-ben ezt az osztatlan, abszolút szuverenitást sajátította ki az Alkotmányozó Nemzetgyűlés. Mostantól a nemzeti szuverenitást ugyanolyan egységesnek, oszthatatlannak és mindenhatónak tekintették, mint korábban a királyt. Sieyès abbé így fogalmazott *Mi a harmadik rend?* című röpiratában: a nemzeti akarat mindig törvényes, azt semmi sem korlátozhatja.

„Egy nemzet rendkívüli képviselői olyan hatalommal rendelkezhetnek, amilyenel a nemzet felruházta őket. Mivel egy nagy nemzet nem gyűlhet össze önmaga mindannyiszor, ahányszor ezt a közrenden kívüli körülmények megkövetelhetik, rendkívüli képviselőit fel kell ruházni az alkalom által megkívánt hatalommal. Ha a nemzet maguk előtt gyűlne össze, és hangot adna akaratának, mernének-e vitatkozni vele, hogy miért nem más formában tette ezt? Itt a valóság minden, a forma semmi. E nemzet gyűlését a rendkívüli meghatalmazottak testülete helyettesíti. Kétségkívül semmi szükség arra, hogy a nemzeti akarat teljességével ruházzák fel őket, csak speciális hatalomra van szükségük, és csak kevés esetben. De e gyűlés veszi át a nemzet minden alkotmányos formáktól való függetlenségét. Nincs szükség a hatalom visszaélései elleni elővigyázatosságra [...]”⁵

⁴ Alexander HAMILTON – James MADISON – John JAY: *A föderalista* [ford. BALABÁN Péter] (Budapest: Európa 1998) 381.

⁵ Emmanuel SIEYÈS: *Qu'est-ce que le tiers-état?* (Paris: Flammarion 1988) 135–136.

Vagyis a hatalomnak a francia alkotmányozók szerint egyáltalán nem kell korlátoznia önmagát – bármit megtehet, amit a nemzet érdekében szükségesnek lát.

Ugyanígy meghatározó szerepe volt a felvilágosodás univerzalista elveinek, mely szerint minden értelmes embernek egyet kell akarnia, egységbe kell tömörülnie, ha egyszer ép ésszel képes belátni, mit kíván a közös érdek. Ez az elv az Egyesült Államokban is érvényesült, az alkotmányban egyetlen szó sem esik a pártokról, az alapító atyák a pártrendszert mulékony gyermekbetegségnek tekintették, és George Washington megpróbálta mind a föderalisták, mind a republikánusok vezetőit bevonni kormányaiba. Csakhogy az amerikai gondolkodók körében más, jóval realistább nézetek is hangot kaptak, és *A föderalistának* köszönhetően szélesebb körökben is elterjedtek. Madison így ír:

„Üres szólam, hogy a felvilágosult államférfiak képesek egyeztetni a szemben álló érdekeket és a köz javának szolgálatába állítani valamennyit. A kormányrúdnál nem mindig felvilágosult államférfiak állnak. És nem minden esetben egyeztethetők az érdekek áttételes és hosszú távú megoldások nélkül, amelyek azonban csak ritkán esnek nagyobb súllyal a latba, mint valamelyik fél azonnali – a másik érdekeit vagy a köz javát figyelmen kívül hagyó – érdekei. Mindebből arra a következtetésre jutunk, hogy a pártoskodás okait nem lehet kiküszöbölni, s a nehézségek csak akkor mérsékelhetők, ha megtaláljuk az eszközöket, amelyek segítségével korlátok közé szoríthatjuk a hatásait.”⁶

Vagyis a nézet- és érdekkülönbségek a politikai élet nem éppen kellemes, de természetes velejárói.

A francia alkotmányozók azonban ezzel ellentétes nézeteket hangoztattak. Sieyès abbé így szónokolt 1789. szeptember 7-én:

„Egy nemzetnél mindenki meghajol, és meg is kell, hogy hajoljon a nemzeti érdek előtt... El kell ismernünk és ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy minden egyéni akarat numerikus egységének felel meg. És ne higgyék, hogy a több polgár által megválasztott képviselő esetében ez az elv érvénytelen! Egy bailliage (bíróági kerület) küldöttét közvetlenül a bailliage választotta meg, közvetett módon viszont valamennyi bailliage. Ezért minden küldött az egész nemzetet képviseli. Ha nem így lenne, olyan politikai egyenlőtlenség lenne a küldöttek között, amelyet semmivel sem lehet igazolni, és a kisebbség hozná a törvényt a többség számára, ahogy azt már bemutattam.”⁷

Vagyis a képviselő nem hogy pártot nem alkothat, de még választói érdekeit sem szabad képviselnie, kizárólag az egységes nemzeti érdeket.

A francia és amerikai alapító atyák eszméi igen közel álltak egymáshoz, azonban az eltérő történelmi múlt, társadalmi környezet és politikai hagyományok

⁶ HAMILTON–MADISON–JAY 95.

⁷ HAHNER Péter (szerk.): *A francia forradalom dokumentumai* (Budapest: Osiris 1999) 156.

hatására egészen különböző irányba ható tendenciák érvényesültek a két alkotmány elkészítése során. A francia alkotmányozók olyannyira meggyőzték önmagukat arról, hogy ők képviselik a nemzeti akaratot, hogy még népszavazásra sem bocsátották az 1791-ben elkészített alkotmányt. Ha az általuk képviselt nemzeti akaratot semmi sem korlátozhatja, még választóik egyes csoportjainak az érdekei sem, akkor ez a referendum feleslegesnek tűnhet. A francia társadalom túlnyomó többsége tehát 1791-től kénytelen volt olyan politikai rendszerben élni, amelyhez még csak nem is adhatta beleegyezését. Az Egyesült Államokban viszont népszavazás elé terjesztették az új alkotmányt, s az csak hosszas ratifikációs küzdelmek után léphetett életbe 1789-ben. Könnyen lehet, hogy a ratifikáció során egy műveltebb és gazdagabb, konzervatív kisebbség akarata érvényesült, hiszen a ratifikáló állami gyűlésekbe csak a felnőtt, fehér férfiak egynegyede választott képviselőket. Amerikában azonban mégiscsak széleskörű társadalmi vitát folytathattak az alkotmányról közel másfél éven át – míg Franciaországban a képviselők életbe léptették azt, és kész.

Az amerikai alkotmányozók lehetővé tették az alkotmánymódosításokat. Az Alkotmány V. cikkelye kimondja, hogy

„[a] Kongresszus, ha a két kamara kétharmada szükségesnek találja, kiegészítéseket terjeszt elő a jelen alkotmányhoz, illetve az összes államok kétharmada törvényhozó testületeinek kérelmére a kiegészítések előterjesztése céljából konvenciót hív össze, amely kiegészítések mindkét esetben minden tekintetben a jelen alkotmány hatályos részét képezik, amennyiben azokat az államok háromnegyed részének törvényhozó testületei, vagy az államok háromnegyed részének konvenciói megerősítették.”⁸

Nem könnyű tehát az alkotmány kiegészítése – de jóval könnyebben végrehajtható, mint a franciáé. Az 1791-es alkotmány előírása ugyanis így hangzik: „Ha három egymást követő törvényhozás egyöntetűen szükségesnek ítélte bizonyos alkotmányos cikkely megváltoztatását, sor kerülhet a kért revízióra.”⁹ Mivel egy törvényhozó gyűlés két évig ülészik, négy évnél hamarabb semmiképpen sem kerülhet sor egy alkotmánymódosítás elfogadására. Ráadásul a francia alkotmányozók azt is hozzátették ehhez, hogy „a következő törvényhozás és az azt követő nem javasolhatja egyetlen alkotmányos cikkely módosítását sem.”¹⁰ Vagyis aki viszonylag gyors változtatást kívánna, azt alkotmányos úton nem is teheti meg.

Az amerikaiak semmilyen akadályt sem állítottak az elé, hogy az Alkotmányozó Konvenció tagjait az új törvényhozó szerv képviselői közé válasszák. Az új alkotmányt tehát azok (is) „működtethették”, akik megfogalmazták. Becsüle-

⁸ HAHNER Péter: *Az Egyesült Államok elnökei* (Budapest: Maecenas 2006) 401.

⁹ HAHNER (1999) 137.

¹⁰ HAHNER (1999) 137.

tükre válhat, hogy azonnal felismerték saját művük hiányosságait. George Washington már elnöki beiktatási beszédében kijelentette, hogy szükség lenne az egyének és államok jogait biztosító alkotmány-kiegészítésre, az új Kongresszus pedig már 1789-ben javaslatot tett tizenkét alkotmány-kiegészítésre, melyek közül tízet 1791 decemberére az államok háromnegyede elfogadott, s így Jogok Törvénye (Bill of Rights) néven érvénybe is léptek.

Franciaországban azonban az 1791-es politikai pártharcok során többen is elfogadták azt a javaslatot, hogy az Alkotmányozó Nemzetgyűlés tagjait – vagyis az alkotmány létrehozóit – nem lehet a következő törvényhozó szerv soraiba választani. François Furet így fogalmazta meg az alkotmányozók furcsa döntésének következményeit: „Ezért követők, amikor megjelentek a parlamenti színpadon, nem lelkesedtek különösebben azért, hogy pusztán végrehajtói legyenek egy olyan szöveggönyvnek, amelynek megalkotásában nem vettek részt, s amely szerintük túl sokat adott XVI. Lajosnak.”¹¹ Vagyis Franciaországban azoknak kellett volna tiszteletben tartani és tartatni az alkotmányt, akik nem vettek részt annak megalkotásában, és népszavazás híján még a véleményüket sem kérdezték meg. Minden bizonnyal ez is hozzájárult ahhoz, hogy az 1791-es alkotmány oly rövid életűnek bizonyult.

Végezetül meg kell említenünk, hogy az Egyesült Államokban megvolt, Franciaországban pedig hiányzott minden politikai rendszer megszilárdulásának fontos előfeltétele: az erős végrehajtó hatalmat megtestesítő személy iránti, viszonylag széles körű társadalmi bizalom. George Washington rendkívül népszerű volt, és a függetlenségi háború során számtalanszor bebizonyította, hogy tiszteletben tartja a képviseleti rendszert, s nem tör személyes hatalomra. 1789. február 4-én az alkotmányt egyelőre elfogadó, mind a tíz állam 69 elektora George Washingtonra adta le egyik szavazatát, egyhangúlag választották meg az Egyesült Államok elnökévé, majd lelkes ünneplés közepette utazhatott az ideiglenes fővárosba, New Yorkba. Franciaországban azonban az 1791-es év leghíresebb belpolitikai eseménye, a király szökési kísérlete azzal a következménnyel járt, hogy a forradalom hívei nem bíztak meg abban a személyben, akire az új alkotmány a végrehajtó hatalmat ruházta. Ezután még azt a minimális együttműködést is nehéz volt létrehozni a törvényhozó és végrehajtó szerv között, amely az alkotmányos monarchia működésének elemi feltétele.

Milyen következtetést vonhatunk le mindebből, azon a nyilvánvaló igazságon kívül, hogy jóval könnyebb tartós alkotmányt biztosítani egy olyan ország számára, amely fejlett képviseleti hagyományokkal rendelkezik, mint egy olyan országnak, amelyben jóval csekélyebb mértékben érvényesülhettek efféle hagyományok? Talán csak azt, hogy sikeresebbnek tűnik az amerikai példa, mert itt a képviselők elismerték a különféle társadalmi érdekek meglétét, mindent megtettek,

¹¹ François FURET – Ran HALÉVI: *La monarchie républicain* (Paris: Fayard 1996) 240.

hogy elfogadtassák a társadalommal az új alkotmányt, s lehetőleg minél kevésbé forgatták fel a társadalom mindennapi életét. A franciák azonban azzal áltatták magukat, hogy az általuk képviselt, egységes nemzeti akarat mindent megold. Jellemző az államadósság kezelésének eltérő módja is. Amerikában Washington pénzügyminisztere, Hamilton a gazdasági törvényszerűségeket figyelembe véve az unió egységének megszilárdítására használta ki az államadósságot, amelyet vámokból és fogyasztási adókból fedezett. A francia alkotmányozók többsége viszont a nemzeti akarat nyelvében beszélt, és a hazaszeretet mindenhatóságában bízva olyan gyorsan elértéktelenedő papírpénzzel akarta biztosítani az államadósság törlesztését, amellyel jó időre tönkretette Franciaország gazdasági életét. Hasonló eltéréseket találhatunk a valláspolitikai terén is. Az Egyesült Államokban ilyesmi nem is létezett – az első alkotmány-kiegészítés kimondta a vallásszabadságot, s ezt minden kormányzat tiszteletben is tartotta. A francia alkotmányozók viszont a mindenható nemzeti akarat nevében sem a katolikus egyház fejét, sem a francia papság gyűlését nem kérdezték meg, amikor gyökeresen átalakították a francia egyház szervezetét, s ezzel sikerült a fél országot szembefordítani a forradalommal.

Óvatosság és pragmatizmus Amerikában – magabiztos és gyökeres újtómunka Franciaországban. A philadelphiai Alkotmányozó Konvención Benjamin Franklin elismerte, hogy az új alkotmány minden bizonnyal tökéletlen, mégis arra kérte képviselőtársait, hogy tegyenek úgy, mint ő, „bízbanak kissé kevésbé saját tévedhetetlenségükben”, és fogadják el az alkotmányt.¹² Amikor viszont a francia Alkotmányozó Nemzetgyűlés feloszlott, senki sem hozta szóba az alkotmány hiányosságait. Éppen ellenkezőleg! Bailly biztosította a gyűlés tagjait az utókor áldásáról, Pastoret képviselő pedig ahhoz gratulált, hogy felállították a szabadság trónusát, és „helyreállították a szabad ember tízparancsolatát.”¹³ Az embernek határozottan az az érzése támad, amikor ezt olvassa, hogy a franciák is jobban tették volna, ha kissé kevésbé bíznak meg saját tévedhetetlenségükben.

¹² Walter ISAACSON: *Benjamin Franklin. An American Life*. (New York–London: Simon and Schuster 2003) 458.

¹³ Alphonse de LAMARTINE: *A girondiak története I.* [ford. JÁNOSI Ferencz] (Pest: Pfeifer Ferdinánd 1865) 184.